

Nagy Géza

TÖRTÉNETISÉG, FILOZÓFIAI METODOLOGIA ÉS RECEPCIÓ

Ez a szimpózium az irodalom és irodalomtudomány, a filozófia és a történetiség vizsgálatára gyűlt össze. Ám a résztvevők, külön-külön és együttevén, aligha adhatnak üdvöztető megoldást e bonyolult kérdésekre. Mindazonáltal optimista vagyok, s ennek az a magyarázata, hogy szükség volt erre az összejövetelre, amely ha programot nem is ad, legalább felhívja a szakmai közvélemény figyelmét az időszerű tennivalókra.

Legyen szabad máris a történetiség elvére hivatkoznom. Az irodalomtudomány művelői /akik tágabb és szűkebb értelemben véve mégis csak tudományt üznek, csak éppen a vizsgálatuk tárgya nem tudományos, jobban mondva nem az egzaktitás értelmében az/, szóval az irodalomtudomány művelői egy-egy kor kulturális feltételrendszerébe illeszkedve eléggé megbízhatóan tanulmányozzák problematikus tárgyukat, s próbálják megfejteni az új meg új műveket, illetőleg új szempontok szerint elemezni a régieket. Vagyis a körülmények és tehetségük révén kialakított szintéziseik összefüggő fejlődési sorba rendeződnek, amelynek minden egyes szakaszában a gondolkodók többé-kevésbé tudatosan építenek az előzményekre. Tehát még akkor is történeti-társadalmi produktumok, ha drasztikusan szakítanak a korábbi módszerekkel, s világosan exponált

szempontból általánosították jellemzéseiket és elemzéseiket. E szempontot magát is a tudományfejődés feltételei teszik lehetővé. A kérdés csak az, hogy mennyire általános érvényű egy-egy új totalizáció, más szóval a jelenlegieknek mekkora tartományát öleli fel, s azokra mitélelendőző elveket alkalmaz. Nos, ezekben a kérdésekben teljesít el a filozófia metodológiai, és segít felismerésben a rész meg az egész viszonylatait. Mint Wittgenstein mondja Logikai-filozófia traktátusában, a nagyobb és kisebbek mindig magukban foglalják a részegységeket. Ez a kijelentés így, első hallásra, testes közhelelynek tűnik. A bökkenő csak az, hogy egyáltalán nem könnyű eldönteni, melyik jelenség vagy gondolatmenet az általánosabb érvényű, és melyik a részlegesebb, s miért. Végül is a legáltalánosabb meghatározó jelleme, hogy nyelvi jelenség, azaz szóval és mint ilyen, beilleszkedik a más nyelvi jelenségek hosszú sorába/, vagypedig az-e, hogy egy adott szó-művészetéhez hasonlóhoz és korhoz kötött szintézise, vagyis egyszerű művészi alkotás. Ha az elemző intellektus/kritikus, a tudománytudós/szemeszőgéből tekintjük ugyanezt a problémát, akkor az a választható áll a kutató előtt, hogy egy adott/vagy több/ szöveget, textust, korpuszt vizsgál-e ezeket módon és személytelennül, többé-kévesbé kiragadvatársadalmi-szubsjektív-történeti feltételekrendszeréből, avagy ez utóbbit szem előtt tartva intertextuális próbálják a vizsgált jelenségeket. Az utóbbit nevezem én filozófi-

ai módszernek. E kétféle megközelítés persze nemcsak irodalmi-művészi jelenségek esetében érvényes, hanem szélesebb körben is. Végül soron tehát arról van szó, hogy a külsődleges, egzakt nyelvi-strukturális elemzésből szükségképpen kimarad a szubjektív szintézis és az intuíció, illetve a konkrét mű szubjektív szférája /polgári filozófusok szóhasználata szerint: a dolgok pszichoanalizise/, viszont a filozófiai metodika alkalmazása nem rekeszti ki a szükségképpen külsődleges-egzakt-nyelvi stb. szféra vizsgálatát, s nem marad meg az intuíció, - a szubjektivitás, a tudománytalanság gyanús közegében.

Tovább elemezve az említett történetiséget, két olyan körülményt látok, amely meglehetősen nagy gondot okoz a filozófusoknak. Az egyik a természettudományok és a humanitások kapcsolata a mai világban /ezzel kapcsolatban vetődött fel az elmúlt évtizedekben a két kultúra problémája/, ami azt jelenti, hogy a modern természettudományos világkép és módszerek /a modern kozmogónia, a tudományszervezés és információelmélet újabb felismerése és gyakorlata stb./ szükségképpen igyekeznek kiterjeszteni érvényüket az antropológiára és ezen belül a kultúra meg az irodalom jelenségeire; illetőleg: az antropológia és a művészetelmélet egyenesen igényli ezt a "beavatkozást", éppen mert elméletileg elbizonytalanodott, s fejlődésének ütemében elmaradt a természettudományokhoz képest. Másképpen fogalmazva: a modern episztemológia és a modern ontológia küzdelmének, versengésének vagyunk tanúi,

szenvedő vagy oselekvő alanyai. /Persze tudom, mindezzel nem mondok újat, de hát a közismert dolgokat is át kell tekinteni, s újra rendezni egy konkrét, egyedi illetve kollektív célhoz viszonyítva./

A második momentum specifikusabban ontológiai, azaz ami ezzel egyértelmű - társadalmi jellegű. Itt arról van szó, hogy ha ontológiáról beszélünk, akkor szükségképpen pszichológiáról, empátiáról, mítoszokról, emberi /reális és fiktív/ oselekvésekről, célokról és értékekről gondolkodunk. A mi területünkön: a művészet és a műalkotás közvetítésével. Az ontológia tehát a világban létező, a világot megismerni szándékozó ember saját életének megnyilvánulásait jelenti, vagyis az ember világban való helyének, a dolgokhoz való viszonyának olyatén megjelenését és érvényesülését, amikor is az egyén problémái átszinezik, lényegében módosítják, illetve meghatározzák a világról való gondolkodást és ezen belül az ember saját életéről való gondolkodást. A művészi szféra tehát az interioritás megkülönböztetett érvényesülési területe: az ember egyénként éli át, saját életének - "kalandjának" - részévé teszi a külvilág jelenségeit. Példa: a természeti jelenségek tapasztalása - tavasz, vihar, éjszaka stb. - és a természet átélése, megszomélyesítése. Filozófiai értelemben: az ember úgy szemléli és fogadja el a világ jelenségeinek objektív törvényszerűségeit, hogy hozzájuk viszonyítva az egyén, a személyiség is szerepet kapjon. Elfogadni őket annyira, mint azo-

nosulni velük vagy támadni őket /például sztoikusán elhalálozni vagy lázadni a természeti erők, az elmúlás ellen/.

Még mindig a társadalmiság területén maradva, az irodalomtörténésznek, kritikusnak, esztétának stb. manapság két végtelmen kell szembenéznie: az individuumcentrikus szemlélettel és a társadalmi determinizmussal. Az előbb a polgári kultúrában, az utóbbi a szocialista esztétikában figyelhető meg tendenciaként. Ezek között kell - mindig is szituációban lévő - összhangot keresni vagy teremteni; a feladat elől hiába lépünk át az egzakt és mérhető episztemológiai vizsgálódások területére.

Az esztétikumra alkalmazott filozófiai és történeti metodológiáról szólva három kérdést kívánatos itt röviden tárgyalni. Az első a már említett interioritás tudományos érvénye és megalapozása; a második az interioritásból kibontható elemző módszer jellege; a harmadik e módszer érvényesülési módja és területe. Amikor szakmánk tudományos eredményeinek és felismeréseinek történeti egymásraépülése kapcsán utalunk azokra az elméleti forrásokra, amelyekből jelen gondolatmenetünk táplálkozik, fel kell hívnom a figyelmet a fogalmak tisztázására és érvényességi mezőik elkülönítésére. Az említett három problémát a következő gondolkodói teljesítményekhez köthetjük: Husserl fenomenológiája; Sartre módszerre vonatkozó megállapításai és rendszeres okfejtései; végül a recepcióelméleti és -esztétikai kutatás, mely lényegileg a konstanzi csoport /Jauss, Yser/ munkássága nyomán

bontakozik ki.

Mielőtt ezekről külön-külön szólnék, ajánlatosnak vélem hangsúlyozni e problémák általános jellegét és érvényét, valamint bonyolultságukat és az elemzési lehetőségek sokféleségét. Ezen azt értem, hogy mindig szem előtt kell tartanunk: polgári kultúra polgári irodalmának -művészetének polgári problematikájával foglalkozunk foglalkozásunknál fogva, s ennek során keresnünk kell az általánosítás lehetőségeit, vagyis azokat a momentumokat, melyek túlmutatnak a polgári kultúra keretein, másutt is érvényes módon. Másrészt tisztában kell lennünk a vizsgált kérdések bonyolultságával és az alkalmazható elemzési lehetőségek sokféleségével. Ez azt jelenti például, hogy egy-egy irodalmi-művészeti jelenséget többféle módszerrel lehet vizsgálni, amelyek lényegileg két fő csoportra oszthatók: formaiakra és tartalmiakra, ez utóbbiak pedig ugyancsak kettőre - exaktakra-külsődlegesekre és belsőkre-szubjektívekre /avagy más szóval: szociológiaiakra és pszichoanalitikaiakra/. Nyilvánvaló, hogy e módszerek és az általuk vizsgált területek dialektikus és funkcionális kapcsolatban vannak egymással, s köztük - a kitűzött cél által meghatározott módon - fontossági sorrend állapítható meg. A fontossági sorrend azonban semmiképp sem jelenthet értéksorrendet, főleg pedig politikai értéksorrendet. Mivel szakmánknál fogva főleg polgári jelenségekkel foglalkozunk, mindenképp esinján kell bánnunk az "antimarxista" minősítő jelző alkalmazá-

sával, nem mondva le természetesen a következőes elvi állásfoglalásról.

E bevezető és általános észrevételek után lássuk az általunk megfogalmazott három fő kérdés közül az elsőt. Husserl fenomenológiájának jelentősége a mi irodalomtudományunk számára is kapitális. Gondolatmenetünk során két műből merítünk: a magyarul megjelent Válogatott tanulmányokból /Gondolat, 1972/ és a karteziánus meditációkból /1929, franciául 1969/. A szakfilozófiai-filozófiatörténeti vonatkozásokat mellőzve kimondhatjuk: e gondolkozói teljesítmény arra irányul, hogy a modern korban radikálisan - mint tudományt - megalapozza a világ szubjektív tudaton át való szemléletét, más szóval az ontológiai és az ebből következő intencionális, intuitív, művészi szemléletet. Csak futólag említem meg a leglényegesebb előzményeket, amelyeknek könyvtárnyi irodalma van: Descartes filozófiatörténeti jelentőségű módszertanát, amelynek középpontjában a cogito, a gondolkodó én áll; a Kierkegaardral kezdődő polgári filozófiai felismerés-sorozatot, amely a világ megismerését /megismerhetőségét/ és rendszeresítését az individuum szerepével kaposolja össze. Végül ebbe a sorba illeszkedik a XX. századi egzisztencializmus, a legkülönbözőbb változataival, törekvéseivel és képviselőivel együtt. Husserl mindezen előzmények konkrét megjelenési formáitól elvonatkoztatva a legvégső lényegre koncentrálni, nevezetesen arra, hogy az individuum képes-e az egzakt, episztemológiai megismeréssel egyenrangú világ- és

ego-értelmezést létrehozni. Szükségképpen mellőzve még az utalást is Husserl fogalmi, szakfilozófiai apparátusára és gondolatmenetére, csupán egyetlen filozófiai vonatkozást kiemelve fogalmazzuk meg véleményünket. Arról van szó, hogy az individuum, amikor a világot és benne önmagát tanulmányozza, saját maga, mint alany, viszi bele a rendszert a tárgyába; az exakt módszerekkel dolgozó természet- és társadalomtudós viszont vizsgált tárgyához szabja gondolati munkáját, s háttérbe szorítja szubjektív kommentárjait, mint a lényeghez nem tartozókat.

A szakfilozófiai részletektől eltekintve - amelyekben nem is vagyunk járatosak -, azt kell a gondolatmenetünk szempontjából megállapítanunk /mintegy előre véve egy hosszabb elemzés konklúzióját/, hogy a Husserl-féle fenomenológia elméletileg eligazítja az irodalomtörténeteket az esztétikum, vagy ahogy Husserl mondja, az intersubjektív monadológia egyik lehetséges szférájában, az irodalomban. Ennek illusztrálására hadd említsem meg csak ötletszerűen Ingarden és Umberto Eco nevét.

Ha az esztétikum, vagyis az elméletileg tekintett interioritás tudományos megalapozottságát elfogadjuk, akkor - ugyancsak a lényegre koncentrálnak - arra kell fordítanunk figyelmünket, hogy mindez hogyan valósul meg módszertanilag és konkrétan. E feladat megoldásában segít bennünket Jean-Paul Sartre munkásságának tanulmányozása. Először is azért, mert ez az immár lezárt életmű /mely igen szétágazó, de minden látszólagos ellentmondása elle-

nére konzekvens és egységes/, mind az elméleti /filozófiai, társadalomtudományi és módszertani, mind pedig az alkotói /regény- és drámairói gyakorlati/ szféra szempontjából fontos tanulságokkal szolgál. Jelenlegi gondolatmenetünkben kizárható Sartre írói produkciója; minket elsősorban elméleti munkássága érdekel: többek közt a fenomenológiai pszichológiáról írott tanulmánya 1939-ből / Egy emócióelmélet vázlat ; magyarul a Módszer, történelem, egyén o. kötetben/ a Mi az irodalom? /1947, magyarul is/ A lét és a Semmi meg A dialektikus ész kritikája s ez utóbbiban A módszer kérdései o. hosszú bevezető rész /magyarul is/, továbbá a Situations jónéhány tanulmánya.

Sartre módszertani és elméleti munkássága, a mi szempontunkból nézve, arra irányul, hogy fenomenológiai kiindulású és a husserli értelemben véve tudományosan megalapozott egzisztencializmusát kiragadja a szubjektivitás szférájából, és átemelje az időbeliség meg a társadalmiság szférájába. Ez egyben azt is jelenti, hogy az általa elemzett kérdéseket "szituációba", még hozzá társadalmi szituációba helyezi. E problematika elméleti kidolgozása A dialektikus ész kritikája o. mű Módszer kérdései o. részében olvasható a legrészletesebben. E metodológia egyszerre szinkrón és diakrón: vagyis, szerinte az egzisztencialista kérdésfeltevést - "A dialektikus ész kritikájának" terminológiája szerint - az ok-okozati jelenséglátásban el kell helyezni a szinkrón struktúrák mezőiben, vagyis az okok és okozatok közti mindenkori és tényleges

közvetítő, mediátor tételezését és tanulmányozását egyszerre kell pszichoanalitikai és szociológiai módszerekkel végrehajtani. A diakrónia pedig, ugyancsak e gondolatmenet értelmében, a progresszív és regresszív módszer alkalmazását jelenti, vagyis egy olyan, mediátort feltételező, időbeli elemzést, amely fogalmilag is elkerüli egyrészt a szubjektivitást, másrészt a szociológiai egyszerűsítés veszélyeit, s beleviszi a dialektikát a saját gondolati rendszerébe.

Mindez, azt hiszem ez köztudomású, nem mehet végbe a marxizmushoz való viszonyának végiggondolása nélkül. Itt nem nyílik mód belemennünk a részletekbe, főleg pedig a probléma politikai aspektusainak értékelésébe /erről csak annyit, hogy Sartre-et a kérdés kelet-európai vonatkozásainak polgári alapú, elfogult és éppen a saját metodikája szerint nem megalapozott szemlélete jellemzi/, viszont azt mindenképpen ki kell jelentenünk, hogy a mi szempontunkból, a filozófiai metodika és a romanisztikai studiumok szempontjából fel kell használni az általa nyújtott gazdag gondolatokat.

Végül, egészen röviden, meg kell említenem a recepcióelmélet fontosságát az eddigiek, vagyis a filozófiai metodika vonatkozásában. Itt arról van szó, hogy az író-mű-olvasó dialektikus kapcsolatrendszerében az eddigieknél lényegesen nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani - mind társadalmi, mind egyéni szempontból - a befoga-

dásnak, vagyis más szóval egy mű vagy problematika értékalkotó beillesztésének egy más időbeli vagy társadalmi közegbe. Ez utóbbi jelentősége nem becsülhető alá, s mindenképpen alapos elemzést igényel.

De erről talán máskor.